

Over ‘Engels Hout’ en ‘boordbedden’: het spanningsveld tussen uitheemse en inheemse beplanting

Heimerick Tromp en Carla Oldenburger

In 1787 noteert Johannes Meerman, een van de eerste Nederlanders die een beschrijving van Engelse parken in landschapsstijl geeft, in zijn reisjournaal de volgende typering van de manier waarop in deze parken de beplanting gerangschikt wordt:

“Allerlei soort van gewasch wordt dan met opzet door elkan- der geplaatst: zulken die altijd groen zijn, zulken die ‘s win- ters hun blad laten vallen, bloemdragend geboomte; en, om de groepen pyramidaal te maaken, wordt het geen het laagste blyft vooraan, het andere meer achterwaards gezet.”

Vervolgens noemt hij enkele soorten van bomen, die bij deze, voor die tijd nieuwe en revolutionaire beplanting gebruikt worden:

“De gewoone en Portugeesche laurier, de Larix, de Wey- mouth-pijn en allerlei soorten van dennen, de Seringue, de Gouden regen en de Sneeuwbal maaken de grootste vercier- selen dier plantsoenen uit.”

Meerman leefde in de achttiende eeuw, een tijd, waarin de tuinkunst een revolutionaire ontwikkeling doormaakte waar- van we de resultaten in menig park en tuin terug konden vin- den. Meer dan ooit brachten Europese ‘Grand Touristen’, jongelingen uit gegoede milieus die uit opvoedkundig oog- punt een culturele reis door Europa maakten, allerlei ideeën mee naar hun vaderland. Deze werden in een arcadisch, ‘natuurlijk’ landschap gematerialiseerd in de vorm van kleine kwetsbare architectuur. Kortom grotten, tempeltjes, pavil- joens en koepels met adjectieven als Grieks, Turks, Tataars, Zwitsers en Chinees. De 18de-eeuwer schiep zich zo een micro-cosmos waarin hij de hele wereld zowel in ruimte als in tijd gedurende één wandeling kon bereizen. Dit bleef niet beperkt tot de gebouwtjes. Ook de beplanting moest van ver- re komen en een evocatie vormen van het exotische. Gebouw en beplanting moesten elkaars karakter versterken: rood en groen zouden zo samen een paradijselijk Shangri-La, het onbereikbare Utopia, gaan vormen.

Voor al in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de belangstelling voor dat exotische, ‘buitenlandse’ aspect, dat daarvóór hoofdzakelijk in de literatuur en zaken als porselein en textilia naar voren trad, in een stroomversnelling. Interme- diair werd de ‘nieuwe’ Tuinkunst, de jongste zuster van de

Kunsten, die de saaie, voorspelbare geometrische tuinen en parken omtoverde tot bezielde en ‘pittoreske’ oorden met groene, heuvelachtige landouwen en mysterieuze, schijnbaar oneindige slingerende beken. Het park in ‘Engelse’ land- schapsstijl werd de ideale plek om droom en werkelijkheid met elkaar te verenigen.

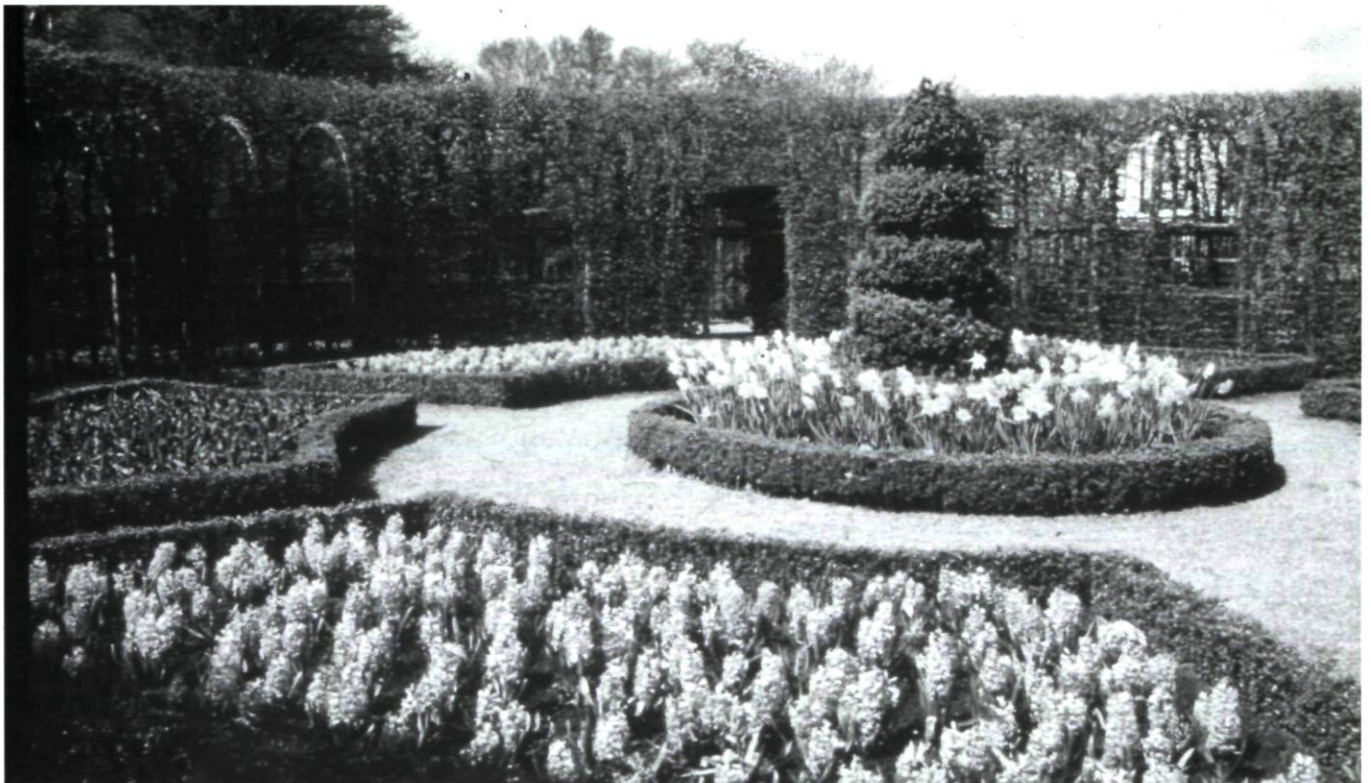
In Nederland volgde men vooral de ontwikkelingen op dit gebied in Frankrijk en Duitsland, want slechts zelden bezoch- ten onze voorouders Engeland in persona, en dan nog soms nádat zij zelf al lang een ‘Engelse aanleg’ hadden gereali- seerd, zoals in het geval van baron van Spaen van Biljoen. ‘Engelse Bosjes’, ‘Engels Werk’, ‘Engelse Partyen’: het zijn achttiende-eeuwse realisaties van exotische, buitenlandse natuur- en cultuuri-deeën, waarin ruimte ontstond om tevens een eigen identiteit, een eigen levensvisie gestalte te geven. Het was vooral ook een Europees verhaal, waarmee de man van goede smaak, ‘l’homme de bon gout’ liet zien dat hij deel uitmaakte van de erudiete en welopgevoede internatio- nale gemeenschap.

Uit recent onderzoek is gebleken, dat we bij dat adjectief ‘Engels’ in de tweede helft van de achttiende eeuw niet altijd aan het hele complex van parkaanleg met slingerpaden, heu- veltjes en kronkelende beken moeten denken. Soms lag de nadruk bij de ‘Engelse Party’ speciaal op de beplanting zelf, exotisch vanwege het feit, dat de Engelsen ermee waren begonnen te experimenteren, nadat zij vele soorten hadden geïmporteerd uit Amerika, de Pontus en het Verre Oosten. En wij Nederlanders met onze groene vingers, eeuwenoude kwe- kerstradities en handelsgeest professionaliseerden dat in korte tijd; vóór de achttiende eeuw ten einde was exporteerden wij al die groene, ‘uitheemsche’ schatten over de gehele beschaafde wereld.

We spreken nu zo makkelijk over Nederlandse historische buitenplaatsen, omdat er gelukkig de laatste jaren veel onder- zoek en onderhoud, gebaseerd op dat onderzoek, op dit gebied heeft plaatsgevonden. Maar dit hele proces is pas op gang gekomen, sinds in 1972 de tentoonstelling *Nederlandse Buitenplaatsen bedreigd?* met zijn alarmerende titel vele lief- hebbers en betrokkenen zoals monumentenzorgers, kunsthis- torici, tuin- en landschapsarchitecten en niet te vergeten eige-

Afb. 1. De Pandhof te Utrecht (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Afb. 2. De Prinsentuin in Groningen (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Afb. 3. Detail met aanplant *Echinacea purpurea* (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Afb. 4. Reconstructie van Engels bosje met de heester Franse Roos op Beekestijn (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

naren van buitenplaatsen met hun historische parken en tuinen wakker schudde. Terwijl men decennia lang de 'groene' onderdelen van monumenten als kastelen en historische landhuizen verwaarloosde en deze in feite niet eens als monumentaal gezien werden, is in de loop van de tijd de noodzaak tot bescherming van niet alleen het huis, maar ook de omgeving, het park en de tuin, steeds meer algemeen erkend. Van het een kwam het ander. De RDMZ nam de bescherming ter hand, er werd een begin gemaakt met een reeks wetenschappelijke, documentaire beschrijvingen en de inmiddels opgerichte Nederlandse Tuinenstichting initieerde verschillende studies naar belangrijke tuin- en landschapsarchitecten. De P.H.B., de stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen, al in 1973 opgericht, verenigde een groeiend aantal particuliere eigenaren en nam met steun van de overheid het achterstallige en het dagelijkse onderhoud ter hand.

Kortom: de hele atmosfeer met betrekking tot de historische tuinen en parken keerde zich ten goede; ook aparte projecten gaven daaraan nog eens een extra impuls: zo kan de rol van de restauratie van het Loo niet voldoende benadrukt worden. Het 'nieuwe' onderwerp van studie en instandhouding kreeg zonder meer een enthousiaste ontvangst: de buitenplaatsen werden algemeen als een uitermate boeiende wereld gezien, een soort Atlantis, dat verloren leek te zijn gegaan, maar dat beetje bij beetje werd teruggevonden.

Die speurders van het eerste uur verenigden zich in het Tuin-historisch Genootschap 'Cascade', opgericht voor uitwisseling tussen de geïnteresseerden.

Ook de universiteiten kregen belangstelling, spannende doctoraalscripties werden afgeleverd en in dit klimaat kon de Springer Collectie, tegenwoordig de afdeling Speciale Collecties van de L.U. Wageningen met een schat aan gegevens op het gebied van tuin- en parkarchitectuur als brandpunt fungeren.

Het onderzoek naar de buitenplaatsen voor beheers- en herstel- of restauratieplannen, dat laatste meestal voor bepaalde onderdelen van de buitenplaats en zeker niet meer zo rigoreus als bij het Loo, kreeg steeds meer een specifiek karakter. De nadruk kwam te liggen op het zoeken naar oud kaartmateriaal, van ontwerpen tot en met kadasterkaarten en topografie, verder oude afbeeldingen, foto's, beschrijvingen; met het terrein zelf als een soort 'bodemarchief' kon men dikwijls een heel eind komen.

In dit geheel vergat men eventuele beplantingsplannen niet, maar hier deed zich al spoedig een probleem voor: van de oorspronkelijke beplanting, waarvan Meerman zo'n typerende beschrijving geeft, was dikwijls maar bitter weinig over en de gegevens waren soms heel moeilijk te interpreteren, omdat de nomenclatuur in de loop van de eeuwen allerlei veranderingen had ondergaan, die soms niet meer na te speuren waren.... Gebrek aan onderhoud, vereenvoudiging van de aanleg deden de rest. En intussen was er her en daar al heel wat 'gerestaureerd' en opnieuw ingeplant, met modern materiaal...

Dit vraagstuk van vervaging en erosie van de beplanting, dat zo inherent is aan het uiteindelijk ephemer karakter van park en tuin, werd steeds pregnanter, naarmate de kennis op andere onderdelen van de buitenplaatsgeschiedenis toenam... Het gaat hier tenslotte om de aandacht voor de bouwstenen van die parken, namelijk het historische sortiment aan bomen, struiken en bloemen, die samen met de architectuur het karakter en de waarde van het monumentaal groen bepalen. Het is duidelijk, dat een dendrologische benadering van de beplanting in historische tuinen en parken nog in de kinderschoenen staat. Bijna dagelijks gaan er nog belangrijke exotische of inheemse exemplaren verloren. Dit betreft bomen en heesters die niet alleen door hun bijzondere standplaats op een buitenplaats of in een stadspark van onschatbare waarde zijn, maar die ook om hun specifieke dendrologische waarde onvervangbaar zijn. Niet zelden gaat het om een boom of heester die als uniek exemplaar voor die ene buitenplaats werd ingevoerd vanuit verre, exotische streken.

Om aandacht te vragen voor deze negatieve ontwikkelingen, nam de Stichting PHB in 1995 het initiatief om samen met

Afb. 5. Ermenonville, het Ile Jean-Jacques Rousseau met de zwarte populieren (foto Oldenburger Historische Tuinen, ca. 1980)

Buro Maes te Utrecht en met de Nederlandse Dendrologische Vereniging deze problematiek aan te pakken.

Hiertoe werd speciaal de Stichting Dendrologie in het leven geroepen met als doel op basis van onderzoek van een aantal proefobjecten het belang van een zorgvuldige omgang met de dendrologische rijkdommen van onze buitenplaatsen duidelijk te maken. Het door het Prins Bernard Cultuurfonds gesubsidieerde onderzoek resulteerde in het in 1998 uitgegeven onderzoeksrapport *Groene Bouwstenen. Dendrologisch onderzoek op historische buitenplaatsen*, opgesteld in samenwerking met Carla Oldenburger en Albert Hoekstra, die het leeuwendeel van het dendrologische onderzoek voor zijn rekening nam.² De conclusies uit dit onderzoek waren opzienbarend te noemen. In vergelijking met de oorspronkelijke beplantingslijsten bleek op de onderzochte buitenplaatsen slechts tussen de 3% en 12% van de soortenvariëteit aan beplanting nog aanwezig te zijn. Ook kwam naar voren, dat een van de grootste problemen bij het onderzoek de naamgeving is, omdat plantnamen uit bewaard gebleven beplantingslijsten van 18de- en 19de-eeuwse tuin- en landschapsarchitecten niet overeen komen met de huidige nomenclatuur.

Inmiddels ligt er ook bij de Nederlandse Tuinenstichting een voorstel voor een grootscheeps onderzoek naar historische beplanting in tuinen en parken, waarbij met name de vaste planten in tuinen van na 1850 centraal staan.

Nu we langzamerhand weten, waarover we spreken, moeten we ook dit onderwerp ter hand nemen, want herstel moet immers historisch verantwoord gebeuren. Hierbij zal ook de problematiek van de steeds veranderende nomenclatuur aangepakt moeten worden. Dit geldt natuurlijk niet alleen voor de parken in landschapsstijl, al speelt het hier wel bijzonder sterk, maar ook voor grote, geometrische objecten met lanenstelsels. Als we zo te werk gaan, komen we steeds dichterbij de ervaringswereld van liefhebbers als Meerman en Van Spaen, die ons in geschrift en in de praktijk hun creaties nalieten.

Voorbeelden

Na deze inleiding door Heimerick Tromp liet Carla Oldenburger een aantal dia's zien, die de besproken problematiek aanschouwelijk maakte.

Allereerst werd een gezicht in de Kloostergang (Pandhof) te Utrecht getoond. Deze tuin is in 1962 ontworpen door de tuinarchitect Hein Otto. De tuin is eind jaren zestig aangelegd, zonder dat iemand zich heeft afgevraagd of een kruidentuin in de Middeleeuwen ooit heeft bestaan op die plaats. Waarschijnlijk dus niet is het antwoord. De inheemse planten zijn zeer zorgvuldig uitgezocht en werden allemaal toegepast in de Middeleeuwen, volgens middeleeuwse bronnen. Vorm en inhoud zijn dus niet als een eenheid behandeld tijdens de restauratie.

Afb. 6. Ermenonville, het Ile Jean-Jacques Rousseau met de witte Populieren of Abelen (foto Oldenburger Historische Tuinen, 2002)

Daarna volgde een aantal afbeeldingen van prenten met het thema tulp. Op de eerste, een prent uit 1583, uit: H. Vredeman de Vries, *Hortorum viridiarumque...elegantibus et multiplex formae*, staat rechtsonder in de hoek een uitheemse tulp. Het gaat hier om een zeer vroege introductie uit Turkije.

De afbeelding van de Tulipa Viceroy, uit: *Verzameling van een meenigte tulipaanen*, 1637. (Verkocht door) P. Cos, bloemist te Haarlem, kan verbonden worden aan de speculatie met tulpen. Deze tulp, de Vice-roy, is verkocht voor Fl. 3000,- en de tweede maal voor Fl. 4200,-, een heel bedrag in 1637, gelijk aan de prijs van een aardig grachtenhuis in Amsterdam. Bij de gerestaureerde Prinsentuin te Groningen is de vorm / het ontwerp van de tuin gebaseerd op een detail van een vogelvluchttekening van de stad Groningen uit 1634. De invulling met perken vol tulpen (en hyacinten en narcissen) doet onrealistisch aan als men weet dat tulpen in die tijd erg duur waren. Men zou hier van een perk vol grachtenhuizen kunnen spreken!

Ook op Het Loo zijn recent nog fouten gemaakt. De parterres, die tegen het huis aan gelegen zijn, werden in dit geval met veel te veel planten van *Tropaeolum* beplant, hetgeen niet realistisch is voor 1684, omdat ze in die tijd nog zeer schaars aanwezig waren. Bij de reconstructie van de boordbedden in de gerestaureerde tuinen van Het Loo naar de situatie van 1685 staat middenin een aanplant van *Echinacea purpurea*, een plant die in 1685 bekend was in Engeland, maar nog niet in Nederland.

Op de plattegrond van de buitenplaats Beeckestijn, uit 1772, door J.G. Michael, is de aanplant van Engels Hout en Engelse Bosjes duidelijk waarneembaar.

Deze reconstructie werd gerealiseerd door Bureau Copijn Utrecht Tuin- en Landschapsarchitecten BV., in samenwerking met Bureau Albers Adviezen. Het is een van de eerste malen dat op grond van wetenschappelijk onderzoek Engelse bosjes weer werden gerealiseerd in Nederland (2000).

Een sprekend buitenlands voorbeeld betreft het Park van Ermenonville met het eiland en gedenkteken voor J.J. Rousseau, beplant met Italiaanse (zwarte) populieren. Deze tot in de hemel reikende populieren waren symbolisch voor het eeuwige leven, zoals ook de cypressen in Italië. Eind jaren '90 waren deze populieren kaprijp en werden gekapt. Aangezien iedereen het overbekende beeld van de hoge fiere populieren al meer dan tientallen jaren kende, leek het in dit geval vanzelfsprekend, dat voor de juiste soort vervanging gekozen werd. Maar wat gebeurde? De hoge populieren werden eind jaren '90 vervangen door witte veel lager blijvende populieren of abelen. Onmiddellijke conclusie van de leek was dat er geen onderzoek was gedaan. In een Nederlands vakblad verscheen een artikel waarin deze onnadenkende handelwijze streng werd afgewezen.

Maar Oldenburger Historische Tuinen ontdekte twee bewijzen voor het feit dat er juist gedegen onderzoek was gedaan:

1. Op een tekening van het eiland in park Ermenonville van

Cl. Bulloz, uit het begin van de 19de eeuw zijn witte populieren te zien;

2. Op een 19de-eeuwse interieurschildering (in Museum D'Unterlinden in Colmar) wordt eveneens het eiland van Ermenonville afgebeeld (of een eiland geïnspireerd op dit thema). Ook op deze schildering zien we witte populieren of abelen.

Noten

1. J. Meerman, *Eenige Berichten omtrent Groot-Brittannien en Ierland*, 's-Gravenhage 1787, pp. 43-45.
2. A.H. Hoekstra, C.S. Oldenburger -Ebbers en H.M.J. Tromp, *Groene Bouwstenen, Dendrologisch Onderzoek op Historische Buitenplaatsen*, Oudenbosch/Heerde/Oosterbeek 1998.